

FILE NO.F23-1259/09 (WRO)

**ENVIRONMENTAL AWARENESS IN THE PERIOD
OF CHH. SHIVAJI MAHARAJ**

SHRI. SANGASHETTI R. M.

प्रकरण ५

मूल्यमापन

आज जगात पर्यावरण व पाणी व्यवस्थापन ही एक महत्वाची गरज बनली आहे. अलिकडच्या काळामध्ये पर्यावरणासाठी अनेक नेत्यांनी वेगवेगळी चळवळ उभी करून पाणी वाचवण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. परंतु प्राचीन काळापासून राजे-राजवाड्यांनी आपल्या प्रांताचे साम्राज्य विस्तार करण्यासाठी पर्यावरणाला कोणतीही हानी पोहोचणार नाही याकडे लक्ष दिले. शिवाजी राजांनी सुद्धा आपल्या स्वराज्याचा विस्तार करीत असताना आपल्या अधिकाऱ्यांना असे आदेश दिले होते की, झाडे तोडण्या अगोदर प्रथम तेवढी झाडे लावावीत असे आज्ञापत्रात म्हटले आहे. त्यामुळे त्या काळात पर्यावरणाला महत्वाचे स्थान देऊन बाकीच्या कार्याला प्राधान्य दिले. शिवाजी महाराजांनी जो स्वराज्याचा विस्तार केला. तो प्रदेश म्हणजे महाराष्ट्र होय. महाराष्ट्र हा डोंगराळ, दऱ्या-खोऱ्याचा पठाराचा छोट्या-छोट्या नद्यांचा प्रदेश आहे. सह्याद्री हा महाराष्ट्राचा भूगोलच नव्हे तर इतिहास घडविणारा पर्वत आहे. या पर्वताच्या असंख्य रांगानी , अभेद किल्ल्यांनी घनदाट अरण्यांनी नद्या-नाल्यांचा असलेला हा प्रदेश आहे. म्हणूनच स्वराज्यांचा पहिला प्रयत्न या सह्याद्रीच्या कुशीत झाला. या सह्याद्रीने महाराष्ट्राच्या जगावे कसे व मरावे कसे हे शिकविले. स्वराज्यातल किल्ले व त्या किल्ल्यांच्या बाजूला असणाऱ्या कड्यांनी महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे पाठ दिले.

सह्याद्री अरबी किनाऱ्यापासून ३० मैल अंतराने पसरला आहे. सह्याद्री व अरबी समुद्र यांच्या दरम्यान कोकण भाग असंख्य खाड्या-नद्या, दगड-गोऱ्यांचा नापिक प्रदेश, तर काही ठिकाणी पिकाला उपयुक्त असणारी काळीभोर जमीन आहे. डोंगराळ प्रदेशामुळे मराठ्यांची शरीर प्रकृती काटक, कष्टाळू बनली आहे. शौर्य, धाडस, प्रामाणिकपणा हे त्याचे स्वभाव वैशिष्ट्ये आहेत. मराठी एवढे कष्टाळू होते की, एक-एक दिवसात साठ-साठ मैल

प्रवास करीत असत. मराठी ही महाराष्ट्रातील मराठ्यांची भाषा आहे. त्या भाषेचा उदय ७ व्या शतकापासून झाला. परंतु १२ व्या शतकापासून साहित्य निर्मितीला सुरुवात झाली. ज्ञानेश्वराने महाराष्ट्रात मराठीस फार मोठी प्रतिष्ठा मिळवून दिली. मराठ्यांचा स्वभाव दीर्घोद्योगी, साधेपणा, न्यायीपणा, सामाजिक समानता, स्वाभिमान हे त्याचे असामान्य गुण होते. त्यामुळेच स्वराज्य स्थापनेच्या कामी त्याचे हे गुण उपयोगी पडले. अशा या सह्याद्रीच्या रांगांवर महाराष्ट्राचे अनेक किल्ले उभे आहेत. पर्वतानी दुर्गम बनलेला प्रदेश सभोवतालच्या दऱ्यातील दाट झाडी, उंच-उंच कडे यामुळे हे किल्ले मराठ्यांची आश्रय स्थाने बनली होती. या सह्याद्रीच्या कुशीत अनेक नद्यांचा उगम झाला आहे. उदा. गोदावरी, भीमा, नीरा, कृष्णा, वारणा, घटप्रभा, पंचगंगा इत्यादी पूर्व-पश्चिम पसरलेल्या डोंगर रांगांनी हा प्रदेश उंच-सखल बनलेला आहे. अशा अनेक डोंगर रांगांनी या प्रदेशाचे छोटे-छोटे भौगोलिक प्रदेश बनलेले आहेत. मराठे हे साधे, मोकळ्या मनाचे, स्वतंत्र विचारांचे, सभ्य आणि विश्वासपात्र असे होते. त्याचप्रमाणे ते शूर, बुद्धिमानी, पराक्रमी, धाडसी हे गुण त्यांच्याकडे होते.

आज जगाला भेडसावणाऱ्या अनेक समस्यांमध्ये पाणी ही एक समस्या आहे. दिवसेंदिवस तिची तीव्रता वाढत चालली आहे. पाणी हे जलचक्राचे फलित असून त्यावर सर्व सजिवांचा समान हक्क आहे. ज्ञानेश्वरांनी पाण्याचे वर्णन करताना असे म्हटले आहे की, 'गायीची तुला हरू आणि वाघाला विषय होऊन मारू' असा पाणी विचार करीत नाही. जीवन म्हणजेच पाणी मानवाच्या शरीरात ८०% पाणी असते. त्याचे संतुलितपणे जतन न केल्यास ते अकाली कमी होते. परिणामी शरीराला सुरकुत्या पडतात आणि अकाली वृद्धत्व येते. जलकुपोषणामुळे मृत्यूही होऊ शकतो. वास्तव जलभाषा आणि धर्म समाजाला एकत्र आणणारे मुलभूत घटक आहे. अलिकडच्या काळामध्ये परिस्थिती सतत झपाट्याने बदलत आहे. याला प्रमुख कारण म्हणजे प्रचंड लोकसंख्या होय. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, पाश्चात्य जीवनशैलीचे अंधानुकरण होय. प्रत्येकजण बेसुमार पाणी उपसण्यास मुक्त

आहे. पाणी वाटपावरून देशपातळीवर संघर्ष सुरु आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रा-राष्ट्रामध्ये सुद्धा पाण्यावरून युद्धासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. भाषेवरून आणि धर्मावरून संघर्ष होत आहे. तथापि पाण्यावरून होणाऱ्या संघर्षांचे स्वरूप अधिक व्यापक होणार आहे. जर जगामध्ये तिसरे महायुद्ध झाले तर त्याचे पाणी हे एक महत्वाचे कारण असू शकेल.

भारतीय जलसंस्कृती जगातील एक थोर संस्कृती असल्याने, पाण्यातून जीवनाकडे, पाण्याचा व्यापक दृष्टीकोन जगासमोर ठेवला पाहिजे. पाण्याला अंतिम पावित्र्य देऊन त्याच्याशी भावनिक, धार्मिक, सांस्कृतिक पातळीवरून नाते जोडले पाहिजे. आजच्या या वैज्ञानिक काळात जग कितीही पुढे गेले तरी पाठीमागच्या काही घटनेला विसरता येत नाही. या घटनेतूनच नवीन तत्व उदयास येत असतो. आधुनिक विज्ञान युगात मात्र लोकसहभागातून सार्वजनिक पाणी व्यवस्थापन नाहीसा झालेला आहे. या पारंपारिक योजनेची आधुनिक योजनेशी सांगड घातल्यास पाण्याची समस्या सोडवण्यास फार मोठी मदत होऊ शकते. म्हणूनच आपल्याकडे अशाप्रकारच्या म्हणी रूढ झाल्या आहेत. 'गाव तेथे तळी' पूर्वी महाराष्ट्रात राजांनी किल्ल्यांच्या व गावाच्याजवळ असे हजारो तलाव निर्माण केले होते. या तलावातून पाणी शेतीसाठी, पिण्यासाठी व अन्य वापरासाठी त्याचा उपयोग केला जात असे. शहरात पिण्याच्या पाण्यासाठी मोठ-मोठी हौद असत. त्यामुळे लोकांना त्याचा चांगलाच उपयोग होत असे. शहरात नागरीकरण, औद्योगिकीकरण, वाढती लोकसंख्या अनाधिकृत वसाहती यामुळे भूगर्भातील पाण्याचा जास्त उपसा इत्यादी कारणामुळे शहरांना आज तीव्र पाणी टंचाईला तोंड द्यावे लागत आहे. पाण्याच्या गैरवापरामुळे सभोवतालचा परिसर, नदी, समुद्र किनारा प्रदूषित झाला आहे. नदीचे रूपांतर गटारीत झाले आहे. पाणी समस्या ही संपूर्ण जगातील फार मोठी गंभीर समस्या बनली आहे. त्यामुळे पाणी व्यवस्थापनाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. भारतात अनेक नैसर्गिक व मानवकृत संकटे प्राचीन काळापासून सतत येत राहिले. त्या संकटावर मात करून

आपल्या देशाची व जनतेची प्रगती हे ब्रीद राज्यकर्त्यांचे होते. त्यामुळे राज्यकर्त्यांनी प्रामाणिकपणे विकासाचा ध्यास घेऊन आपले पाऊल टाकत आहे. म्हणूनच आपल्या देशाने विविध क्षेत्रात प्रगती केली आहे. पूर्वीच्या काळात मानवाच्या गरजा फार मर्यादित स्वरूपाच्या होत्या. एकमेकांबद्दल आपुलकी प्रेम होते. मध्ययुगीन काळात मानवाच्या विकासाची झेप वाढत गेली. मानवाने भौतिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सतत प्रयत्न करित राहिले. परंतु त्यावर समाधानी नव्हते. कृषी संस्कृतीपासून ते औद्योगिक संस्कृतीपर्यंत मानवाची घोडदौड सुरुच होती. त्यामुळे मानवा-मानवात विनाशकालीन विचारांची देवाण-घेवाण सुरु झाली. त्यातूनच महायुद्धासारखे गंभीर प्रश्न उभे राहिले. मानवाच्या विकासाऐवजी न्हासाकडे वाटचाल सुरु झाली. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, भौगोलिक क्षेत्रात गंभीर अशा समस्या निर्माण झाल्या

पाणी व्यवस्थापनाची गरज तात्काळ समजून घेणे आवश्यक आहे. याची जाणीव सर्वांना झाली नाही तर फार मोठी समस्या भारतात निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. मानवाला काही काळात तिसऱ्या महायुद्धासारखे भयंकर युद्धाला सामोरे जावे लागेल यात काही शंकाच नाही. पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी आपल्या विविध क्षेत्रात विकास करित असताना पाण्याचे उत्तमप्रकारे नियोजन केले होते. त्यामुळे आजच्यासारखे पाणी प्रश्न फार कमी प्रमाणात निर्माण झाले होते. पाणी प्रश्न निर्माण होण्याची दोन प्रमुख कारणे आहेत. ही नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्ती आहेत. महाराजांच्या जन्माच्यावेळी फार मोठा दुष्काळ महाराष्ट्रात पडलेला होता. त्यामुळे हजारो लोकांची घरे-दारे उद्ध्वस्त झाली. तसेच आर्थिक सुबकतेच्या ठिकाणी जाण्यापूर्वीच माणसे जनावरांप्रमाणे मरत होती. मोसमी पावसाची अनिश्चितता ही एक प्रमुख आपत्ती आहे. प्राचीन काळापासून पावसाची अनिश्चितता दिसून येते. वातावरणातील बदल ही सुद्धा नैसर्गिक आपत्ती आहे. त्यामुळे सतत पृथ्वीचे तापमान चिंताजनक बनत चालले आहे. बर्फाळ प्रदेशाची व्याप्ती कमी-कमी होत आहे. सागराच्या पातळीत चढ-उतार, महाप्रलयकारी परिस्थिती निर्माण करणारे आहेत.

मानवनिर्मित आपत्तीमध्ये लोकसंख्येचा भस्मासूर, हरितक्रांतीची घोडदौड, पाणी साठवण क्षेत्राचे आकुंचन, वाढते नागरीकरण, भरमसाठ जंगलतोड, औद्योगिकीकरण, अमर्याद पाण्याचा वापर, प्रचंड प्रमाणात जमिनीची धूप, राज्यकर्त्यांचे या बाबीकडे दुर्लक्षण, पाण्याचा गैरवापर इत्यादी मानवनिर्मित आपत्ती दिसून येतात. ही समस्या थांबविण्यासाठी प्रत्येकाला ह्या गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करावा लागेल. उदाहरणार्थ - वृक्षतोड बंदी, वृक्ष लागवड करणे, जलाशय साठे वाढवणे, पाण्याचा गैरवापर थांबवणे, शेतीस जलसिंचन योजना राबवणे, पावसाचे पाणी साठवणे.

प्राचीन काळापासून मानवाने पर्यावरणाचा सदैव स्वीकार केलेला आहे. मानवाने १६ व्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात प्रगती केल्यामुळे तेव्हापासून पर्यावरणाचा ऱ्हास सुरु झाला. मानवाने आपल्या बुद्धीमत्तेचा वापर करून निसर्गावर वर्चस्व निर्माण करून आपले जीवन जास्तीत जास्त सुखकारक, आनंददायी करण्यासाठी निसर्गाच्या मूळ व्यवस्थेमध्ये बदल घडवून आणला. प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीत मानवाने आपल्या अनेक धर्मग्रंथात जल, वायू, अग्नी, वृक्ष, जीव आणि भूमीच्या पूजेवर जोर दिलेला दिसतो. औद्योगिक क्रांतीच्या काळात मानवाने प्रगतीचा टप्पा गाठला. त्यामुळे शेती, व्यापार, उद्योग इत्यादी क्षेत्रात बदल घडून आणला. त्यामुळे नागरीकरणाचे प्रमाण वाढू लागले. त्यातूनच अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या. पर्यावरण अभ्यासाचे स्वरूप बहुविधा शाखीय झाल्या आहेत. त्यामध्ये इतिहास, अर्थशास्त्र साहित्य, राज्यशास्त्र या विषयात पर्यावरणाचा अभ्यास समावेश केला आहे. पृथ्वीवरील सर्वच नैसर्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक याही घटनेचा पर्यावरणात अभ्यास केला जातो. पर्यावरण केवळ एकट्या मानवासाठी नाही तर ते सर्व प्राणी, पक्षी, वनस्पती, किटक, जीवजंतु इत्यादींचा समावेश आहे. त्याचप्रमाणे भूगोल, लोकसंख्या शास्त्र, पर्यावरण शास्त्र या शास्त्रात ही पर्यावरण समाविष्ट आहे. पर्यावरणाचे मानवी जीवनावर नियंत्रण असते. एखाद्या ठिकाणी

जरी युद्ध झाले तरी त्याचे दुष्परिणाम इतर ठिकाणीही दिसून येतात. निसर्गातील घटकांचा नाश करू नका हेच मुख्य तत्व त्याकाळच्या राज्यकर्त्यांतही दिसून येते. कारण प्रत्येक राज्यकर्त्याने सामाजिक परिस्थितीचे भान ठेवून विविध ठिकाणी बाग-बगिच्याची सोय केलेली दिसते. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी ते सतत प्रयत्न करीत राहिले. शिवाजी महाराजांच्या काळात नैसर्गिक व भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करूनच अनेक शत्रूंचा पराभव केला व तसेच किल्ले बांधणीचाही आराखडा केलेला दिसून येतो.

अलिकडच्या काळात शेतकरी लोक जास्तीत जास्त उत्पादन वाढविण्यासाठी रासायनिक किटक-नाशकांचा व खतांचा वापर जास्त प्रमाणात आहे. त्यामुळे रोगराई वाढत आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे मोठ्या प्रमाणात निसर्गाचे शोषण होत आहे. उदा. जंगलतोड, जमिनीची धूप, शेती उद्योगावर पाण्याचा अतिवापर, दुष्काळ, वाळवंटी भाग, महापूर यामुळे वाहनाचे वाढते प्रमाण इत्यादी. ही स्थिती नियंत्रणात आणण्याची गरज आहे. नैसर्गिक संपत्ती व पर्यावरणाचा उपयोग केल्याशिवाय विकास होत नाही. या विकासामध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक क्षेत्रात जास्त भर पडली पाहिजे. भविष्यातील पीढ्यासाठी पर्यावरण निसर्ग समृद्ध करणे अशी नियोजनात्मक शाश्वत विकासाची कल्पना आहे. त्यासाठी चिरंतन विकास हा पर्यावरणाचा सकारात्मक दृष्टीकोन आहे. राजकीय प्रणालीची ध्येय-धोरणे, तत्वे ही जलकल्याण व निसर्गकल्याणासाठी आहेत. त्यासाठी अर्थशास्त्र शाश्वत मूल्यांना धरून कार्यक्षम बनवली पाहिजे. प्रशासन व्यवस्थेमध्ये सत्ता व आर्थिक हे बळ असतात. त्याचा उपयोग विकासासाठी केला पाहिजे. व्यक्तिगत पातळीवर विकासाच्या कर्तव्यात सहभाग घेतला पाहिजे. उदाहरणात कमीत-कमी वीजेचा वापर, पाण्याचा योग्य वापर, शेतीसाठी ठिबक-सिंचनाचा वापर, पाणी प्रदूषण टाळणे, वाहनाचा योग्य वापर, सौर व पवन उर्जेचा वापर, स्वयंपाकात अन्न शिजवण्यासाठी सोलार-कुकरचा वापर, वृक्ष लागवडी, जमिनीमध्ये पाणी वाढवण्यासाठी, 'पाणी आडवा आणि पाणी जिरवा' साधन-संपत्तीचा मर्यादित वापर, प्लॅस्टिकचा वापर

पूर्णपणे बंद, सार्वजनिक स्वच्छता राखावी, लोकसंख्येत नियंत्रण, बोअरवेल्स खूप खोल घेऊ नये, शेतीसाठी पाणी पाईपलाईनचा वापर करणे.

वरीलप्रमाणे व्यक्तिचे सुयोग्य व संयमी वर्तन हे कृतार्थ भावनेतून, त्यागातून नैसर्गिक संपत्तीचे संधारण करण्यास उपयुक्त ठरेल. त्यामुळे विकासास उपयुक्त ठरेल.

महाराष्ट्राला संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते. संतांनी पर्यावरण व पाणी या संदर्भात समाजात जनजागृतीचे काम केलेले आढळते. त्यामुळे महाराष्ट्रीयन समाजात पाणी व त्याचे गुणधर्म, मनुष्य सभाव, वातावरण, अध्यात्म या संबंधात अनेक उदाहरणे दिलेली दिसून येतात. यामध्ये थोर संत होऊन गेले. महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर एकनाथ, तुकाराम, रामदास इत्यादी संत होऊन गेले. त्याचे कार्य खूप मोलाचे ठरले. त्यांनी समाजाला पर्यावरण व आध्यात्मतेचे बोध दिले. सर्वसामान्य जनतेला त्यांनी आपल्या अध्यात्मामध्येच देव शोधण्यास सांगितले. माणसाला निर्मळ जीवन जगण्यासाठी शुद्ध निसर्गाची साथ हवी अशी त्याची धारणा होती आणि ते खरेच आहे. मानवी जीवन सुख-समृद्ध व्हावे यासाठी त्यांनी प्रत्येक वेळी वृक्ष, वेली, फळे, फुले, पाणी, बगीचा, अरण्ये, पशु-पक्षी, नदी-नाले, डोंगर-दऱ्या, निसर्ग याचे महत्व त्यांनी आपल्या ग्रंथात, काव्यात तसेच वाणीद्वारे पटवून सांगितले आहे.

मानवाने सुधारण्याच्या प्रयत्नातून निसर्गावर विजय मिळविण्यासाठी जंगलाचा व वन्य प्राण्यांचा विनाश केलेला दिसून येतो. युद्ध, अणुस्फोट, शिकार, मांसभक्ष्य, वायुगळती यामुळेच झाडांची व सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या जाती नष्ट झाल्या. त्यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत गेले. एकेकाळी समृद्ध असलेली अरण्य जीवन संपुष्टात येऊ लागले. परिणाम पाऊस पाण्यावर याचा परिणाम होऊ लागला. त्यामुळे गावे, नगरे ओस पडू लागले. याचा परिणाम मानवी जीवनावर होऊ लागला. अशी परिस्थिती असताना संतांनी लोकांना आधार देण्याचे म्हणजेच लोकशिक्षण देण्याचे कार्य केले. याच भूमिकेतून

निसर्ग घटकांना कधी सिद्धांत, कधी दृष्टांत, कधी उपमा, या रुपात उभे करून संतांनी पर्यावरणाची दृष्टी एक लोकशिक्षणातूनच जनतेला दिले. हिंदू धर्मात वृक्षाला महत्वाचे स्थान आहे. विविध सण-उत्सव, धार्मिक विधी, करताना प्रथम मान म्हणून वृक्षाची पूजा करतात. उदा. पाने, फुले, फळे इत्यादी बहुगुणी औषध म्हणूनही विविध वनस्पतीचा वापर होतो. त्याचप्रमाणे पिंगळ, वड, कडुलिंब, चिंच, आंबे, नारळ, इत्यादी वृक्षाचे महत्व वेगवेगळ्या सणासाठी वेगवेगळ्या पद्धतीने त्याचे महत्व आहे.

अशाप्रमाणे काही धार्मिक, सांस्कृतिक रूढी झालेल्या आहेत. बैल हा शेतकऱ्यांचा मित्र असतो. त्याला परंपरेनुसार देवाचे रूप मानले जाते. पर्जन्याचा आणि नंदीबैलाचा संबंध दिसून येतो. नदीला आपल्या संस्कृतीत माता म्हटले जाते. मोठमोठी तीर्थ स्थाने, शक्ती पिठे, मंदिरे ही बहुतेक नदीच्या काठीच आहेत. नदी ही पाणी स्रोताचे महत्वाचे घटक मानले जाते. नद्यामध्ये स्थान करून शुद्ध झाल्याने धार्मिक विधी पार पडले. बहुतेक गावे नदीच्या काठीच वसलेली आहेत. तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी दर १२ वर्षांनी कुंभमेळा भरला जातो. हिंदू धर्मात लक्षावधी भाविक या ठिकाणी स्नान, दान, अभिषेक, जातकर्म, विवाह, विविध विधींसाठी तीर्थठिकाणी येतात. पाण्याला अनन्यसाधारण महत्व आहे. प्रत्येक शुभ कार्याची सुरुवात जलकुंभाच्या साक्षानेच होते. पाण्याविषयी विविध म्हणी, कथा, गीते, समज रूढ आहेत. पर्जन्य हा महत्वाचा केंद्रबिंदू होय. पंचांग, नक्षत्रे, ज्योतिष याची पर्जन्यविषयी भाकीत भाषा वेगळीच असते. धार्मिक साहित्यामध्ये वेद, पुराणे, स्मृती, उपनिषदे, महाकाव्ये, नाटके, कादंबरी, कथा इत्यादीत पाण्यासंबंधी कथा, विधी, समजुती, रूढी-परंपरा ग्रंथात मिळते. पाणी आणि मानवी जीवन हे एकाच नाण्याचा दोन बाजू आहेत. म्हणूनच पाण्याला जीवन म्हटले आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या पराक्रमाने मुत्सद्दीगिरीने, बुद्धी चातुयाने स्वराज्याची स्थापना १७ व्या शतकात केली. या घटनेला महाराष्ट्रात नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. त्यामुळे मराठ्यांचे आशा-आकांक्षा, ध्येये व जीवनशैली समृद्ध झाली. १७ व्या शतकातील सत्ताधाऱ्यांची धर्म निष्ठा ही आत्यंतिक वैयक्तिक स्वरूपाची होती. हिंदू राजे व मुस्लिम राजे यांनी बहुतांश वेळा आपल्या वैयक्तिक धर्माचा प्रभाव राजकारभारात उमळू दिला नव्हता. कारण आपल्या स्वराज्यातील सर्वच प्रजा-जन केवळ आपल्या धर्माचे नाहीत. हे त्यांना माहित होते असे नाही. सर्व धर्मातील लोक विविध शाह्यांच्या व राज्यांच्या सैन्यात सैनिक म्हणून काम करत होते. परंतु शाह्यांच्या दरबारी कनिष्ठ व वरिष्ठ असे भेदभाव केलेले दिसून येते. शिवाजी राजांनी आपल्या सैन्य व्यवस्थेत सर्व धार्मिक लोकांना स्थान दिले होते. महाराजांनी शाह्याप्रमाणे आपल्या सैन्यात धार्मिक भेदभाव मुळीच केलेले नव्हते. म्हणूनच जदुन्माथ सरकार, रियासतकार सरदेसाई यांनी आपल्या पत्रात स्तुती केलेली आहेत. शिवाजी महाराजांची धार्मिक सहिष्णुता हे मध्ययुगीतील एक आश्चर्यच होते. जेव्हा शहाजी राजांनी ७०० मुस्लिम सैनिकांना महाराजांच्या सैन्यात पाठवले होते. यावरून सहिष्णु वृत्तीचे उदाहरण म्हणून सांगायचे म्हणजे त्यांनी आपला शत्रु अफजलखान याचा वध झाल्यानंतर त्याची कबर बांधून दिवाबत्तीची सोय केली होती. तसेच अधिकार प्रस्थापित केल्यानंतर पुण्याचा कोतवाल म्हणून सिद्धी हिलाल याची नेमणूक केली होती. त्याच्या सैन्यात अनेक मुस्लिम मोठ्या हुद्यांवर होते. हे वरील उदाहरणावरून सिद्ध होते.

शिवाजी राजांचा राजकीय विचारांचा अभ्यास करण्याआधी राजधर्म म्हणजे काय आणि त्याची व्याप्ती कशी असते हे समजून घेणे आवश्यक आहे. महाभारतात एके ठिकाणी म्हटले आहे की, राजधर्मात सर्व विद्याचा समान असा अंतर्भाव आहे म्हणून या राजधर्मापेक्षा श्रेष्ठ असा धर्म नाही. १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात विविध शाह्यांच्या काळात प्रभावित झालेले होते. यामुळे भारतीय संस्कृतीप्रमाणेच महाराष्ट्रीय संस्कृती धोक्यात आली होती. या काळात मराठी घराण्यात अनेक सरदार होऊन गेले. मालोजी, विठोजी, शहाजी, लकजी

जाधव इत्यादींच्या काळात मराठी मनातील मरगळ दूर झाली नव्हती. परंतु शिवाजी राजांनी महाराष्ट्रातील सामान्य जनतेच्या मनातील मरगळ दूर करून स्वाभिमानाने जगण्यासाठी उर्मी निर्माण केली. शिवरायांनी सामान्य जनतेच्या सहाय्याने हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. महाराजांनी आदिलशहा, मोघल, सिद्धी या सर्व सत्ताधिकांबरोबर वैरत्व पत्करून त्यांचे वर्चस्व नष्ट केले. महाराजांना स्वराज्याचा विस्तार करित असताना एकापेक्षा एक अशी अनेक संकटे आली. परंतु त्या सर्व संकटावर त्यांनी बुद्धीमत्तेच्या जोरावर मात करून स्वराज्याचे संरक्षण व प्रजेचे रक्षण केले. उदा. अफझलखान, शाहिस्तेखान, मिर्झाराजा जयसिंगाची स्वारी, आग्रा भेट, आग्याहून सुटका इत्यादी. दक्षिणेतील एक मराठी राजाने स्वतःचा राज्याभिषेक करून स्वतंत्र व सार्वभौम राजा म्हणून प्रसिद्ध केले. ही घटना १७ व्या शतकातील हिंदुस्थानातल्या इतिहासातील अभूतपूर्व घटना होती.

१७ व्या शतकातील इतिहास म्हणजे सत्ता स्पर्धा, कट-कारस्थान, युद्ध आणि तह करार या पद्धतीचे वर्णन केले जाते. सामान्य माणसांवर आर्थिक घडामोडींचा या काळात काय परिणाम होत होता याचा अंदाज करता येत नाही. पूर्वी कांही राज्यकर्त्यांकडून प्रजेवर अन्याय, अत्याचार, लूटमार, सतत पिळवणूक होत होती. आपली सत्ता बळकट करण्यासाठी वतन संस्था निर्माण झाली. प्रत्येकाने वतन मिळविण्यासाठी अनेक खटाटोप करित असत. जास्तीत जास्त सारा वसुली करणे, जमिनी ताब्यात घेणे, पिकाची नासाडी करणे. यामुळे शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था होती म्हणून शिवाजी राजांनी वतनदारी वर्गांना वेतनदार बनवले. शिवाजी राजांनी शेतकऱ्यांना विविध सवलती देऊन शेती सुधारण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. रयत सुखी तर राजा सुखी हे शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराचे मुख्य सूत्र होते. स्वराज्य हे वतनदारांच्या कल्याणासाठी नव्हे तर बहुसंख्य रयतेच्या कल्याणासाठी आहे. ही त्याची भावना त्याच्या अनेक आज्ञापत्रातून व्यक्त झालेली आहे. म्हणूनच त्यांना इतिहासकारांनी रयतेचा राजा असे म्हटले आहे. शत्रूपासून रयतेचे संरक्षण करणे, लष्करांच्या जुलू पासून रयतेचे संरक्षण करणे, स्वराज्यातील अधिकाऱ्यांना सक्त ताकीद

दिले म्हणजेच महाराजांचे स्वराज्यातील गरीब रयतेच्या कल्याणाविषयीची तळमळ किती होती हे यावरून स्पष्ट होते.

महाराजांनी महसूल मिळवित असतानाही याकडेही बारीक लक्ष दिले. उदाहरणार्थ – जमिनीचे प्रत ठरवून त्यावर सारा आकारला जात असे. ही सारा वस्तूच्या ऐन जिन्सीवरही व पिकाची पाहणी करून घेत असत. महाराजांनी स्थानिक व्यापार, उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देऊन परकीय व्यापारावर आणि त्याच्या मालमत्तेवर जास्त सारा आकारात असे. महाराजांनी रयतेस शेतीसाठी विविध सवलती दिले वर उल्लेखलेल्या रामजी अनंतास लिहिलेल्या पत्रामध्येच त्यांच्या अधिकाराखाली असलेल्या रयतेस सरकारतर्फे कोण-कोणत्या सवलती दिल्या ते पुढीलप्रमाणे – गावचा गाव कष्ट करून फिरावा. तेथील कुणबी जेवढे आहे ते गोळा करावे. कोणाकडे मनुष्य बय आहे. बैल दाणे यांची तजबीज कोणाकडे कशी आहे. याची विचारपूस करावी. ज्याच्याकडे शेत कसण्याची कुवत आहे. मनुष्यबळ आहे. पण मशागतीस बैल जोडी नाही. बी-बियाणे नाही, त्याला दोन-चार बैल घेण्यासाठी रोख रक्कम द्यावी. बैले द्यावीस पोटास खंडी दोन खंडी दाने द्यावीत. पण कुणब्यास सरकारातून दिलेले हे कर्ज वाडी दीडीच्या पद्धतीने वसूल करू नये. त्याच्या शेताचे उत्पन्न तयार झाल्यावर त्याच्या सामर्थ्यानुसार हप्त्याहप्त्याने वसूल करावे नवीन रयतेस सोयी-सवलती देऊन पडीक जमीन लागवडीखाली आणावे. ज्या कुणब्यावर सरकारची मागील बाकी येणे आहे. पण त्याच्याजवळ काहीच नाही अशा कुणब्यास तो शेती करण्याची उमेद धरत असे. त्यास सर्व प्रकारची मदत करावी. त्याच्यावरील देणे माफ करण्यासारखे असेल तर ते कळवावे सरकारातून अशा कुणब्यांना माफीची सनद मिळेल. तसेच शिवाजी राजांनी शेतीसाठी पाट बंधान्यास उत्तेजन देऊन उत्पादन वाढविण्यास मदत केली. महाराजांच्या काळात शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी ओढ्यावर, नद्यावर, तलावातून, विहिरीतून पाण्याची उत्तम व्यवस्था केली. शिवापूर येथील एका धरणाचे पाणी भल्या मोठ्या खडकामुळे अडून राहिले होते. त्यास फोडून पाण्यास वाट करून दिली. तसेच सिंहगडाच्या पायथ्याशीही महाराजांनी अशी पाण्याची व्यवस्था करण्यासाठी तेथील पाटीलकीला सांगून

बक्षिसे ही दिली. तसेच कोकणातील डोंगरामधील पाणी अडवून त्या ठिकाणी बंधारा बांधले. त्या बंधान्याना वाट काढून शेतीला पाणी पुरवठा केल्याचे नोंद शिवकालात फ्रेंच प्रवाशी अँबे करे यांनी केली आहे. स्वराज्य हे बहुसंख्य रयतेच्या कल्याणासाठी आहे. याची जाणीव महाराजांनी आपल्या नजरेसमोर ठेवले होते. एवढेच नव्हे तर स्वराज्यातील सैनिकांना व अधिकाऱ्यांना रयतेशी वर्तन चांगले करावे अशी सक्त ताकीद दिली होती.

प्राचीन काळापासून विविध राज्यकर्त्यांचे आपापल्या प्रांतात पाण्याची व्यवस्था केली. अशी माहिती नाणी शिलालेख अवशेष, स्मारके, तसेच कागदपत्रातील नोंदी ऐतिहासिक कागदपत्रे, सहनामे, इतिवृत्ते, प्रवासवर्णन इत्यादी मधून मिळते. प्राचीनकाळात अशा प्रकारची पाण्याची व्यवस्था उत्तम प्रकारे होती. सिंधु-संस्कृती, मौर्य, सातवहान, गुप्त, वाकाराक, चोल, शिलाहार, यादव, घराणे विजयनगर साम्राज्य मध्ययुगीन काळात फिरोजशहा तुघलकाने केलेली पाण्याची व्यवस्था, शेरशहा सुरी, अकबर या राज्यकर्त्यांनी आपल्या कार्यकिर्दीमध्ये उत्तमप्रकारे पाण्याची व्यवस्था केली. त्यामध्ये शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, शाहू महाराज, अहिल्याबाई होळकर, तसेच पेशव्यांनीही वरीलप्रमाणे पाणी व्यवस्थापन केल्याचे आढळते. याची नोंद प्राथमिक व दुय्यम साधनांमध्ये आढळून येते.

तसेच शिवाजी महाराजांनी आपल्या विविध किल्ल्यांवर उत्तमप्रकारे पाण्याची सोय केलेली दिसून येते. उदा. पावनगड, विशालगड, पन्हाळा, रांगणा, भूदरगड, सिंधुदुर्ग, पुरंदर, राजगड, रायगड, पारगड, कालनिदी गड, महिपाल गड, शिवगड, सुधारगड, राजमाची किल्ला, शिवनेरी इत्यादी अनेक किल्ल्यावर तलाव बारव, विहिरी, कुंड, टाकी, हौद यामार्फत पाण्याची उत्तम व्यवस्था केलेली आहे.

शिवरायांनी ज्या पद्धतीने आपल्या घोडदळाला पाण्याची व्यवस्था केलेली होती त्याच पद्धतीने आजूबाजूच्या गावातील लोकांना व जनावरांना वेगळी पाण्याची सोय केलेली होती. एक ऐतिहासिक अख्यायिकेनुसार पन्हाळगडच्या वेढ्यातून सुटका करून

घेऊन मुसळधार पावसात महाराज प्रवास करीत होते आणि पांढरे पाणी येथे सूर्योदयाच्या वेळी तेथे पोहोचले. तेव्हा तेथे एका वृद्ध बाईने शिवरायांना जेवण दिले. महाराज जेवल्यानंतर अतिशय समाधानाने तिला काय पाहिजे ? असे विचारले तेव्हा तिने पांढरेपाणी येथे उन्हाळ्यात पाण्याची कमतरता असल्यामुळे विहिर खणून द्यावे असे सांगितले. महाराजांनी विहिर खोदून आश्वासन पूर्ण केले. तेव्हा त्या विहिरीला शिवाजी विहिर आहे. असे प्रचलित झाले. त्यावेळी विहिर खोदल्याने अतिशय पुण्य लागत होते. १७ व्या शतकात अतिशय कर्तव्यदक्ष राजे होऊन गेले. आजचे राज्यकर्ते फार कमी प्रमाणात विचार करणारे दिसून येतात असे मला वाटते. महाराजांचे प्रत्येक कार्य नियोजनपूर्वक असे. जनतेच्या हितात हित पाहणारे राजे होते. म्हणूनच त्यांना 'रयतेचा राजा' असे म्हणत.